Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Дипломна робота бакалавра
з теми:

«УНІФІКАЦІЯ СТАТУСУ СОЦІАЛЬНИХ ЕЛІТ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVIII – В ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XIX СТ.: МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ВИКЛАДАННЯ В КУРСІ ІСТОРІЇ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ»

Виконав: здобувач вищої освіти 4 курсу IstP1-B22z групи
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 014 Середня освіта (Історія). Предметної спеціальності 014.03 Середня освіта (Історія), освітньої програми Історія та правознавство
Максим ПЕТРИК
Керівник: канд. іст. наук, ст. викладач кафедри історії України
Степанков В. В.

Рецензент:

Кам'янець-Подільський, 2026

ЗМІСТ

ВСТУП 3

РОЗДІЛ І. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ 6

РОЗДІЛ ІІ. ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРИЧИНИ УНІФІКАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО СТАТУСУ Й ПРАВОВОГО СТАНОВИЩА РЕГІОНАЛЬНИХ ЕЛІТ НАДДНІПРЯНЩИНИ 23

РОЗДІЛ ІІІ. ІНТЕГРАЦІЯ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ В СЕРЕДОВИЩЕ ДВОРЯН РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ 28

РОЗДІЛ ІV. ЛЕГІТИМАЦІЯ ТА ДЕКЛАСАЦІЯ ПОЛЬСЬКОЇ ШЛЯХТИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ 36

ВИСНОВКИ 47

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ 52

ВСТУП

Роль політичної еліти в житті держави є надзвичайно вагомою, оскільки саме вона значною мірою визначає напрями суспільного розвитку. Походження еліти, умови її формування, соціальне середовище та обставини здобуття владних повноважень впливають на систему її цінностей, політичні орієнтири та бачення майбутнього країни. Відтак від якостей і переконань правлячих кіл значною мірою залежать характер державної політики, ефективність управління та рівень соціально-економічного розвитку суспільства.

Сучасні події в Україні наочно демонструють наслідки діяльності політичної еліти, для якої державні інтереси не завжди були пріоритетом. У випадках, коли представники владних кіл керуються переважно особистою вигодою або корпоративними інтересами, виникають передумови для послаблення державних інституцій та зовнішнього впливу на внутрішню політику країни. За таких умов суспільство нерідко змушене самостійно ставати на захист державності, відстоюючи суверенітет і право на незалежний розвиток.

Подібні виклики вже траплялися в українській історії. Наприкінці XVIII ст. Російська імперія ліквідувала державні утворення, які були осередками політичного життя українського та польського народів. Реакція місцевих еліт на ці процеси виявилася різною. Польська шляхта впродовж тривалого часу продовжувала боротьбу за відновлення власної державності, тоді як значна частина української козацької старшини обрала шлях інтеграції до імперської системи, погодившись на втрату політичної автономії. Саме тому звернення до цього історичного досвіду має важливе значення сьогодні, адже він дає змогу глибше зрозуміти роль еліт у доленосні періоди розвитку держави та зробити відповідні висновки для сучасності.

Метою кваліфікаційної роботи є визначення особливостей процесу уніфікації соціального статусу імперської та регіональних еліт в Україні.

Досягнення мети передбачає вирішення наступних дослідницьких **завдань:**

- проаналізувати стан розробки теми у вітчизняній історіографії, визначити етапи вивчення історії формування дворянського стану на території Наддніпрянської України;
- виявити, систематизувати та класифікувати законодавчі, нормативно-правові акти та опубліковані документи й матеріали, з'ясувати їх репрезентативність для дослідження проблеми;
- проаналізувати заходи російських державних структур, центральних органів влади в Україні, спрямовані на уніфікацію соціальних структур імперії;
- виявити спільні та відмінні риси процесу набуття дворянських прав та привілеїв представниками козацької старшини та польської шляхти;
- визначити основні чинники, що зумовлювали особливості соціальної структури українських регіонів у складі Російської імперії;
- дослідити наслідки переходу в стан російського дворянства частини регіональних еліт для українського та польського суспільно-політичних рухів;
- довести, що справжньою метою самодержавства була уніфікація відповідно до російських стандартів всієї соціальної структури українських земель.

Об'єктом дослідження є процес інтеграції української й польської еліт до дворянського стану Російської імперії.

Предметом дослідження є умови, обставини та наслідки отримання дворянського статусу представниками регіональних еліт українських земель.

Хронологічні рамки дослідження визначаються періодом від ліквідації автономного устрою в Лівобережній Україні у 80-х рр. XVIII ст., до

середини 40-х років XIX ст., коли завершилися процеси уніфікації та декласації регіональних еліт.

Територіальні межі дослідження охоплюють всі українські терени Право- та Лівобережної України, що з кінця XVIII ст. перебували в складі Російської імперії.

Методологія та методи дослідження. Використання загальнонаукових та спеціальних методів зумовлено специфікою предмету дослідження та його завданнями. Характеризуючи елітні верстви суспільства Правобережної та Лівобережної частин України, ми використовували переважно історико-порівняльний метод; специфіку становлення політичної еліти та правові умови її існування у владних інституціях загальноімперського рівня – структурно-функціональний та інституціональний; діяльність регіональних еліт Важливою складовою частиною методологічної основи стало застосування різних теоретичних методів при викладанні матеріалу: загальнонаукових та спеціально-історичних.

Практичне значення дослідження вбачається в тому, що одержані результати і фактичний матеріал можна використати у підготовці узагальнюючих праць з історії України, в навчальному процесі при викладанні курсу історії України кінця XVIII – XIX століття в закладах середньої та вищої освіти, під час підготовки до семінарських занять, при написанні рефератів і курсових, бакалаврських, дипломних і магістерських робіт.

Структура роботи визначається метою, завданнями та змістом обраної проблеми. Дослідження складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаних джерел і літератури.

РОЗДІЛ І
НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

В українській історичній науці проблема політичної еліти Гетьманщини посідає важливе місце. Дослідники виокремлюють чотири етапи розвитку її вивчення: початковий (кінець XVIII – початок XIX ст.), дорадянський (20-ті рр. XIX – початок XX ст.), радянський (друга половина 1920-х – кінець 1980-х рр.) та сучасний, що розпочався після здобуття Україною незалежності.

Формування наукових підходів до вивчення політичної еліти Гетьманщини пов'язане з діяльністю представників народницької та державницької історичних шкіл. Представник народницького напряму В. Антонович вважав козацьку верхівку вихідцем із народного середовища, проте оцінював її як чинник, що сприяв занепаду державності. Натомість В. Липинський розглядав аристократичну верству як головну рушійну силу державотворчих процесів і національного розвитку. Компромісну позицію запропонував О. Гуржій, який наголошував на відсутності принципових суперечностей між козацькою старшиною та шляхтою. Водночас питання співвідношення цих соціальних груп, мотивів участі шляхти у подіях Української революції XVII ст. та її ролі у формуванні еліти залишається дискусійним [54].

П. Оглоблин і Л. Окіншевич розглядали політичну еліту як провідний чинник державотворення, водночас відзначаючи її схильність у певні періоди ставити власні інтереси вище загальнонаціональних. Подібних поглядів дотримувалися Я. Дашкевич і Н. Полонська-Василенко. О. Гуржій, В. Смолій та В. Степанков також пов'язували послаблення позицій козацької верхівки з її внутрішніми суперечностями та недостатнім опором російській експансії. Дослідження В. Горобця, О. Струкевича, Н. Яковенко, Т. Яковлевої та інших учених засвідчують, що вирішальними чинниками втрати старшиною статусу

національної еліти стали внутрішньополітична боротьба та несприятливі геополітичні обставини [55].

Більшість дослідників пояснює еволюцію козацької старшини насамперед соціально-економічними чинниками, підкреслюючи значення майнового зростання, перетворення старшинської верхівки на землевласницьку верству та її поступову інтеграцію до імперських структур. Водночас такий підхід не завжди враховує складність політичних, культурних і цивілізаційних процесів, що впливали на самоідентифікацію еліти.

Важливий внесок у дослідження цієї проблематики зробив В. Панашенко, який на підставі архівних матеріалів показав прагнення старшини до нобілітації та юридичного закріплення земельних володінь. Розвиваючи цю тему, О. Струкевич дійшов висновку про перехідний характер самоідентифікації козацької верхівки – від династично-конфесійних до національних форм політичної свідомості. В. Смолій і В. Степанков простежили еволюцію політичних орієнтирів старшини від автономістських прагнень до ідеї суверенітету та подальшого повернення до автономістської моделі. На думку В. Брехуненка, вагому роль у послабленні еліти відіграла політика російського уряду, спрямована на використання системи привілеїв для загострення внутрішньополітичної боротьби в Гетьманщині [54].

Значна частина сучасних дослідників, серед яких М. Грушевський, І. Крип'якевич, Б. Крупницький, В. Смолій і В. Степанков, вважає головною причиною занепаду політичної еліти насамперед її внутрішню боротьбу за владу, хоча визнає й важливість зовнішньополітичних чинників. У свою чергу, В. Брехуненко акцентує увагу на цілеспрямованій політиці Російської держави щодо інтеграції козацької верхівки до імперської системи.

Окремі аспекти взаємин між гетьманською владою та старшиною висвітлено у працях О. Гуржія, який досліджував політику І. Скоропадського щодо козацької верхівки. В. Панашенко приділила увагу формуванню еліти, її господарському становленню та інтеграції до російського дворянства, хоча

переважно акцентувала увагу на економічних аспектах цього процесу. Джерелознавчі та генеалогічні питання походження старшинських родів стали предметом досліджень О. Алфьорова, В. Кривошеї та О. Однороженка [54].

Військово-політичний устрій Гетьманщини вивчали О. Апанович, Я. Дашкевич, І. Крип'якевич та інші дослідники. Значний внесок у вивчення політичних і правових механізмів функціонування козацької держави зробили Г. Горяга, В. Опанасюк, Ю. Пазиніч та інші науковці, які проаналізували чинники трансформації політичної системи Гетьманщини та причини її занепаду.

Попри вагомі наукові здобутки, дослідження козацької еліти залишаються фрагментарними. Питання старшинського оточення гетьманів розглядали В. Смолій і В. Степанков, однак у їхніх працях козацька верхівка здебільшого виступає складовою ширших досліджень державної політики, а не самостійним об'єктом аналізу [69, с. 420]. Недостатньо вивченими є також діяльність представників судової адміністрації, зокрема полкових суддів, писарів судових установ та Генерального військового суду. В. Смолій і В. Степанков справедливо наголошують, що серед найменш досліджених проблем залишаються питання етнічного складу еліти, рівня її національної свідомості, політичної культури та соціокультурних орієнтацій [69, с. 383]. Значний внесок у вивчення цих аспектів зробила Н. Яковенко, яка досліджувала світоглядні уявлення та систему цінностей ранньомодерної шляхти. Питання морально-етичних норм козацтва аналізував В. Щербак. Водночас хронологічні рамки цих досліджень обмежуються переважно кінцем XIV – серединою XVII ст. [54].

Проблеми політичної культури та трансформації політичних поглядів старшини досліджували О. Пономаренко, Ю. Степанчук, П. Сас і О. Струкевич. У своїх працях вони звертали увагу на особливості ментальності козацької верхівки, її політичні орієнтації та недостатній рівень національної свідомості. Подібних висновків дійшли також В. Заруба, Г. Санін і Т. Чухліб,

які вивчали дипломатичну діяльність старшини та її місце в міжнародних відносинах того часу.

Н. Яковенко і Т. Яковлева показали вплив кланових інтересів, внутрішньополітичних конфліктів і недостатньої консолідації старшинського середовища на розвиток Гетьманщини. Дослідники також виокремлюють три основні зовнішньополітичні орієнтації козацької верхівки – самостійницьку, промосковську та пропольську. За спостереженнями В. Кривошеї та Ю. Степанчука, стійких угруповань із протурецькою чи протатарською орієнтацією виявити не вдалося. Водночас Л. Пріцак, аналізуючи дипломатичну діяльність Б. Хмельницького, звернула увагу на тривалі переговори щодо можливого союзу з Кримським ханством і Оттоманською Портою. Проте дослідниця не вбачає достатніх підстав для виокремлення окремої проісламської політичної групи в середовищі козацької старшини. На її думку, політичне мислення тогочасної еліти формувалося під впливом трьох основних світоглядних моделей: визнання влади польського короля, концепції «предмур'я християнства» та ідеї православного інтернаціоналізму [54].

Сучасна історіографія значну увагу приділяє взаєминам козацької еліти з російським дворянством, тоді як дипломатичні контакти старшини з Османською імперією та Кримським ханством залишаються менш дослідженими. Тому питання місця ісламських держав у зовнішньополітичних планах Гетьманщини й надалі потребує комплексного вивчення із залученням архівних матеріалів різних країн.

Генеалогічні дослідження В. Кривошеї та І. Кривошеї підтверджують висновки І. Крип'якевича щодо участі представників різних етносів у державотворчих процесах Гетьманщини. Водночас науковці наголошують, що роль неукраїнських етнічних груп у формуванні козацької еліти та подальших трансформаційних процесах залишається недостатньо з'ясованою [54; 55, с. 56–69]. Більшість дослідників сходиться на думці, що в умовах XVII ст. визначальним чинником суспільної ідентифікації була не етнічна, а

насамперед релігійна належність. Цю позицію підтримують, зокрема, В. Смолій і В. Степанков.

За підрахунками Л. Фицик, майже половина досліджень присвячена персональному складу, біографіям і генеалогії старшини, тоді як питання політичної культури, національної свідомості, дипломатичної та військової діяльності висвітлені значно меншою мірою [84, с. 12].

Отже, попри значну кількість наукових праць, комплексного дослідження політичної еволюції козацької еліти Гетьманщини досі не створено. Брак джерельної бази, складність структури старшинського середовища та багатогранність його суспільно-політичної діяльності зумовлюють подальшу актуальність вивчення цієї проблематики. Зокрема, потребують поглибленого дослідження процеси інтеграції козацької верхівки до російського дворянства та трансформації її політичної ідентичності.

Проблематика національної політики Російської імперії неодноразово ставала предметом наукових досліджень. Значний внесок у її вивчення зробила Н. О. Щербак, якаі проаналізувала особливості національної політики царизму на Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. [77; 78; 85].

Аграрну політику Російської імперії на Правобережжі досліджував В. Щербина. Учений дійшов висновку, що урядова політика була спрямована на обмеження польського землеволодіння та посилення позицій непольського дворянства. Окрему увагу він приділив діяльності Д. Г. Бібікова на посаді київського генерал-губернатора, підкресливши його роль у реалізації імперської політики адміністративними та законодавчими методами.

В. А. Смолій розглянув процес приєднання Правобережної України до Російської імперії в контексті міжнародних відносин, соціально-економічних і політичних змін кінця XVIII ст. Дослідник висвітлив обставини входження краю до складу імперії та формування російського адміністративного апарату, хоча питання практичного впровадження нової системи управління та ролі місцевих органів влади залишилися недостатньо розкритими [54].

Проблеми інтеграції Правобережжя до імперського простору також висвітлено у двотомній праці «Історія України: нове бачення» за редакцією В. А. Смолія. Автори відмовилися від радянської концепції «возз'єднання», використовуючи поняття «приєднання», та охарактеризували основні напрями внутрішньої політики Російської імперії, спрямованої на включення Правобережної України до загальноімперської системи [54].

У монографії «Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.)» О. П. Реєнт дослідив становище українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій. Учений проаналізував соціально-економічний розвиток, політичні процеси та національне питання, наголосивши на колоніальному характері політики обох держав щодо українського населення та їхньому прагненні обмежити прояви української національної самобутності [64].

Вагомий внесок у дослідження Правобережної України зробив Я. Грицак. Науковець підкреслив специфіку регіону як простору взаємодії та суперництва польських і російських впливів. Він звернув увагу на строкатий етнічний склад населення, особливий статус польської шляхти та тривалий процес інтеграції краю до складу Російської імперії. Дослідник також відзначив зміну урядової політики після польського повстання 1830–1831 рр., коли розпочалися заходи, спрямовані на обмеження впливу польської еліти.

Питання становища правобережної шляхти досліджував І. І. Кривошея. Учений показав, що російський уряд, надаючи місцевій шляхті права російського дворянства, прагнув забезпечити політичну стабільність у регіоні. Значну увагу він приділив процесам легітимації та декласації шляхетського стану на Правобережжі [55].

Соціальну історію правобережної шляхти висвітлили С. Лисенко та Є. Чернецький, які проаналізували механізми визнання дворянського статусу та політику декласації дрібної й середньої шляхти [56]. Водночас В. В. Павлюк дослідив землеволодіння польських магнатських родів і дійшов висновку, що навіть після антипольських заходів російської влади польська земельна

аристократія продовжувала зберігати значний економічний вплив у регіоні [59].

Загалом сучасна історіографія достатньо ґрунтовно висвітлює процеси інтеграції Правобережної України до складу Російської імперії, трансформацію місцевої еліти та механізми реалізації імперської політики. Водночас окремі аспекти функціонування регіональних органів влади та особливості практичного впровадження імперських реформ потребують подальшого вивчення.

Проблема інтеграції української еліти до адміністративної системи Російської імперії стала предметом дослідження Б. О. Галя. Учений розглянув трансформацію владних інституцій Лівобережної України у XVIII – першій третині XIX ст., простежив участь місцевої еліти в адміністративних, судових і фінансових реформах та проаналізував процес формування імперського управлінського апарату. Особливу увагу дослідник приділив питанню спадкоємності між органами влади доби Гетьманщини та імперськими адміністративними структурами [54].

Окремі аспекти соціально-економічних перетворень висвітлено в роботах О. М. Гордуновського, присвячених дослідженням етнічного та соціального складу учасників процесу формування ринку збіжжя на півдні України наприкінці у XIX ст. [40]. Процеси інкорпорації Правобережної України до складу Російської імперії ґрунтовно дослідив А. Г. Філінюк. Науковець наголошував, що після поділів Речі Посполитої інтеграція регіону лише розпочалася і супроводжувалася масштабними політичними, адміністративними та соціальними трансформаціями [72-75].

Суттєвий внесок у вивчення формування імперської системи управління на Правобережжі зробив М. В. Бармак. У своїх працях він проаналізував правові засади діяльності цивільного чиновництва, особливості функціонування губернських і повітових установ, судових органів та поліції, а також участь місцевої шляхти в роботі імперського адміністративного апарату [31-34].

Важливе місце у вивченні зазначеної проблематики належить представникам української діаспорної історіографії. І. Лисяк-Рудницький досліджував процес поступового зросійщення української еліти та її відмову від традиції політичної автономії на користь імперської державної моделі. Учений також наголошував на вагомому впливі польсько-українського протистояння на втрату державності як Україною, так і Польщею [54].

О. Субтельний охарактеризував особливості політичної системи Російської імперії на Правобережжі, підкресливши її централізований характер та принцип підпорядкування місцевих територій імператорській владі. На думку дослідника, така модель суттєво відрізнялася від політичних традицій Речі Посполитої та визначала особливості інтеграції регіону до імперського простору [54].

Р. Шпорлюк, аналізуючи становище українських земель у складі Російської імперії, акцентував увагу на значенні польського чинника в суспільному й культурному житті України. Дослідник вважав, що навіть після втрати поляками політичного домінування їхній вплив продовжував суттєво позначатися на формуванні місцевих еліт і суспільних процесах. У зв'язку з цим він наголошував на важливості вивчення не лише українсько-російських, а й українсько-польських взаємин [54].

Комплексне дослідження процесу ліквідації автономії Гетьманщини здійснив З. Когут у монографії «Російський централізм і українська автономія: ліквідація Гетьманщини, 1760–1830». Учений виокремив основні етапи інтеграції Лівобережної України до складу Російської імперії, проаналізував ліквідацію автономних інституцій та утворення Малоросійського генерал-губернаторства. На його думку, інкорпорація українських земель була тривалим процесом, що відбувався в межах загальноімперської політики адміністративної уніфікації. Водночас важливу роль у цьому відіграла готовність значної частини української шляхти до служби в імперських структурах, що сприяло поступовому включенню місцевої еліти до російського дворянського середовища [52].

Отже, історіографія проблеми засвідчує значний інтерес науковців до процесів інтеграції українських земель та еліт до складу Російської імперії. Водночас дискусійними залишаються питання механізмів адаптації місцевої еліти до нових політичних умов, співвідношення зовнішніх і внутрішніх чинників цих трансформацій, а також ступеня збереження української політичної традиції в імперський період.

Джерельну основу роботи становлять насамперед опубліковані нормативно-правові акти та документальні матеріали, що відображають політику Російської імперії щодо Правобережної України та її населення.

Важливе значення мають матеріали повних зібрань законів Російської імперії [1-26], у яких містяться документи різного характеру. До першої групи належать царські укази, що визначали загальні напрями державної політики стосовно окремих регіонів і етнічних спільнот імперії. Другу групу становлять постанови Сенату, які закріплювали законодавчі механізми реалізації цієї політики. Третю групу складають циркуляри, розпорядження Кабінету міністрів та нормативні акти центральних відомств, зокрема Міністерства внутрішніх справ, Міністерства народної освіти, відомства іноземних віросповідань і Третього відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії, що регламентували практичні форми здійснення державної політики на національних окраїнах імперії.

Окрім повних зібрань законів, численні укази, постанови та циркуляри публікувалися окремими тематичними виданнями, присвяченими різним аспектам суспільного та національного життя Російської імперії.

Після відновлення незалежності України активізувалася робота з публікації документальних матеріалів з історії міжнаціональних відносин. Особливе значення має довідник «Національні процеси в Україні: історія і сучасність», у якому зібрано документи, що характеризують етнонаціональну ситуацію в Україні та відображають основні напрями національної політики російського уряду на Правобережжі у XIX – на початку XX ст.[28].

Отже, наявна джерельна база є достатньо репрезентативною для дослідження особливостей державної політики Російської імперії на Правобережній Україні, механізмів інтеграції регіону до імперського простору та трансформації суспільно-політичних відносин у зазначений період.

Проблема **«Уніфікації статусу соціальних еліт Наддніпрянської України наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст.»** у шкільному курсі історії України не вивчається як окрема тема, проте її зміст розкривається через низку навчальних тем, присвячених становищу українських земель у складі Російської імперії, ліквідації української автономії, соціальним змінам та імперській політиці щодо українського суспільства.

Місце теми у шкільному курсі історії України

У чинних програмах закладів загальної середньої освіти зазначена проблема розглядається насамперед у курсі **історії України 9 класу** під час вивчення розділу про українські землі у складі Російської та Австрійської імперій наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

Найтісніше вона пов'язана з такими темами:

- ліквідація автономного устрою Гетьманщини та Слобідської України;
- остаточне скасування козацького устрою;
- соціальна структура населення Наддніпрянської України;
- українське дворянство та його місце в імперському суспільстві;
- політика Російської імперії щодо українських земель;
- інтеграція української старшини до російського дворянства;
- становище польської шляхти Правобережної України;
- формування імперської бюрократії на українських землях.

Фрагментарно окремі аспекти цієї проблематики можуть також розглядатися під час вивчення тем про колонізацію Півдня України, діяльність російського уряду на приєднаних територіях та національне відродження першої половини XIX ст.

Освітній зміст проблеми

У шкільному курсі головна увага приділяється не самому поняттю «уніфікація соціальних еліт», а її конкретним історичним проявам.

Учні мають усвідомити, що після ліквідації української автономії російський уряд прагнув створити єдину систему управління на всій території імперії. Для досягнення цієї мети відбувалося поступове зближення правового статусу місцевих еліт із загальноімперським дворянством.

На прикладі Наддніпрянської України школярі знайомляться з такими процесами як інтеграція козацької старшини та польської шляхти в соціальні еліти російської імперії.

Після скасування гетьманства та ліквідації полково-сотенного устрою значна частина козацької старшини отримала можливість увійти до складу російського дворянства. У цьому контексті розглядаються:

- «Жалувана грамота дворянству» 1785 р.;
- нобілітація старшинських родів;
- отримання дворянських титулів та чинів;
- участь нащадків старшини в імперській адміністрації;
- служба української еліти в армії та центральних установах Російської імперії.

Учні повинні зрозуміти, що російська влада не лише ліквідувала українські автономні інституції, а й створила умови для включення частини місцевої еліти до імперської системи.

Інтеграція польської шляхти Правобережжя

Після поділів Речі Посполитої Російська імперія отримала Правобережну Україну, де провідне становище займала польська шляхта.

У межах цієї теми учні вивчають:

- Маніфест 1793 р.;
- зрівняння шляхти в правах із російським дворянством;
- процедури підтвердження дворянського походження;
- політику легітимації та декласації;

- наслідки польського повстання 1830–1831 рр.

На цьому прикладі демонструється, що імперська влада поєднувала політику залучення місцевої еліти з механізмами контролю та обмеження її впливу.

Методичні аспекти викладання теми

У шкільній практиці доцільно використовувати проблемно-пошуковий підхід, оскільки тема містить складні соціально-політичні процеси, які не завжди очевидні для учнів.

Проблемні запитання

Під час уроку можна запропонувати такі питання:

- Чому російський уряд не ліквідував українську та польську еліту одразу після приєднання українських земель?
- Чому частина козацької старшини підтримала інтеграцію до російського дворянства?
- Які переваги й ризики мала нобілітація української старшини?
- Чому російський уряд одночасно визнавав і обмежував права польської шляхти?
- Чи можна вважати інтеграцію місцевих еліт способом русифікації українських земель?

Такі питання розвивають історичне мислення та навички аналізу причинно-наслідкових зв'язків.

Робота з історичними джерелами

Особливо ефективним є використання уривків із:

- «Жалуваної грамоти дворянству» 1785 р.;
- Маніфесту 1793 р.;
- указу «Про малоросійські чини, що дають право на дійсне чи спадкове дворянство» 1835 р.;
- документів про підтвердження дворянства української старшини.

Аналіз джерел допомагає учням зрозуміти механізми інтеграції регіональних еліт до імперської системи.

Порівняльний метод

Доцільно запропонувати учням порівняти:

Українська козацька старшина	**Польська шляхта**
Втратила автономні інституції	Втратила власну державу
Отримала можливість нобілітації	Була зрівняна в правах із дворянством
Активно інтегрувалася в бюрократію імперії	Частково зберігала окремішність
Стала опорою імперської влади на Лівобережжі	Після 1831 р. зазнала декласації

Таке порівняння дозволяє краще зрозуміти особливості імперської політики щодо різних регіонів України.

Формування компетентностей

Для теми «Уніфікація статусу соціальних еліт Наддніпрянської України наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст.» в умовах Нової української школи (НУШ) доцільно акцентувати увагу не лише на предметних історичних знаннях, а й на формуванні ключових і предметних компетентностей, визначених Державним стандартом базової середньої освіти.

Громадянська та соціальна компетентність. Ця тема створює сприятливі умови для усвідомлення взаємозв'язку між державою, суспільством та елітами. Учні аналізують, яким чином імперська влада використовувала місцеві еліти для зміцнення свого впливу на українських землях, а також досліджують роль козацької старшини та польської шляхти в суспільно-політичному житті.

У процесі вивчення теми учні вчаться:

- оцінювати політичні рішення з позицій різних соціальних груп;
- розуміти механізми взаємодії влади та суспільства;

- аналізувати наслідки державної політики для окремих верств населення;
- формувати власне ставлення до історичних подій та процесів.

Компетентність у галузі історії та суспільствознавства. Тема безпосередньо сприяє формуванню історичної компетентності через роботу з джерелами, історичними фактами та процесами.

Учні набувають умінь:

- встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між ліквідацією автономії та інтеграцією місцевих еліт до імперської системи;
- аналізувати історичні документи;
- порівнювати становище козацької старшини, польської шляхти та російського дворянства;
- характеризувати соціальні трансформації українського суспільства;
- визначати особливості імперської політики щодо різних регіонів України.

Критичне мислення. Вивчення процесів нобілітації та декласації дозволяє розвивати навички критичного аналізу історичної інформації.

Учні можуть:

- зіставляти офіційні цілі імперської політики з її реальними наслідками;
- аналізувати суперечливість політики Російської імперії щодо української та польської еліт;
- визначати приховані мотиви політичних рішень;
- критично оцінювати історичні інтерпретації різних дослідників.

Наприклад, учням можна запропонувати дискусійне питання: *«Чи була інтеграція української старшини до російського дворянства формою співпраці чи способом втрати політичної автономії?»*

Інформаційно-комунікаційна компетентність. Під час роботи над темою учні можуть:

- шукати історичну інформацію в електронних ресурсах;
- працювати з цифровими архівами та історичними картами;

- створювати презентації, інфографіку та часові стрічки;
- використовувати цифрові інструменти для порівняння історичних процесів.

Наприклад, можна запропонувати створити електронну схему «Шляхи інтеграції козацької старшини до дворянського стану Російської імперії».

Уміння навчатися впродовж життя. Тема сприяє розвитку дослідницьких навичок через самостійний пошук інформації та роботу з джерелами.

Учні вчаться:

- формулювати дослідницькі питання;
- добирати історичні джерела;
- узагальнювати інформацію;
- презентувати результати власного дослідження.

Комунікативна компетентність. Під час виконання групових завдань, дискусій та дебатів учні розвивають уміння:

- аргументовано висловлювати власну думку;
- вести історичну дискусію;
- працювати в команді;
- презентувати результати колективної діяльності.

Доцільно організувати дебати на тему: «*Чи виграла українська старшина від входження до російського дворянства*?»

Підприємливість та фінансова грамотність. Хоча ця компетентність не є провідною для теми, вона може формуватися через аналіз:

- земельної власності дворянства;
- економічних привілеїв привілейованих станів;
- впливу податкової політики на різні соціальні групи;
- причин зацікавленості еліт у здобутті дворянського статусу.

Учні можуть дослідити, як зміна соціального статусу впливала на матеріальне становище представників старшини чи шляхти.

Культурна компетентність. Розглядаючи діяльність представників української еліти (В. Каразін, Г. Квітка-Основ'яненко та ін.), учні

усвідомлюють внесок дворянства у розвиток української культури, науки та освіти.

Формуються вміння:

- оцінювати культурні процеси в історичному контексті;
- визначати роль еліт у збереженні та розвитку національної культури;
- розуміти взаємозв'язок між політичними та культурними процесами.

Предметні історичні компетентності. Особливо ефективно тема сприяє формуванню таких історичних компетентностей:

Хронологічна: встановлення послідовності подій від ліквідації автономії до завершення легітимації шляхти;

- робота з історичною періодизацією.

Просторова: визначення особливостей Лівобережної, Правобережної та Південної України;

- робота з історичними картами.

Інформаційна: аналіз законодавчих актів, маніфестів, указів та статистичних матеріалів.

Логічна: встановлення причин і наслідків інтеграції еліт до імперської системи.

Аксіологічна: оцінювання діяльності історичних діячів та політики Російської імперії з позицій сучасних демократичних цінностей.

Отже під час вивчення теми «Уніфікація статусу соціальних еліт Наддніпрянської України наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст.» в умовах НУШ можуть формуватися насамперед громадянська, історична, соціальна, інформаційно-комунікаційна та критично-мисленнєва компетентності. Саме вони дозволяють перетворити вивчення історичного матеріалу з простого засвоєння фактів на процес осмислення складних суспільних трансформацій, ролі еліт у державотворчих процесах та механізмів функціонування імперської влади.

У шкільному курсі історії України проблема уніфікації статусу соціальних еліт Наддніпрянської України розглядається в контексті політики

Російської імперії щодо українських земель наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. Її зміст розкривається через процеси нобілітації козацької старшини, інтеграції польської шляхти до імперської станової системи, ліквідації залишків автономії та формування єдиної імперської моделі управління. Методично доцільно викладати цю проблематику через проблемне навчання, роботу з історичними документами, порівняльний аналіз та дослідницькі завдання, що сприяє формуванню в учнів цілісного розуміння модернізаційних і соціально-політичних процесів на українських землях у складі Російської імперії.

РОЗДІЛ ІІ
ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРИЧИНИ УНІФІКАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО СТАТУСУ Й ПРАВОВОГО СТАНОВИЩА РЕГІОНАЛЬНИХ ЕЛІТ НАДДНІПРЯНЩИНИ

Остання чверть XVIII ст. стала періодом глибоких політичних і соціальних трансформацій на українських землях. Унаслідок російсько-турецьких війн було ліквідовано вплив Османської імперії на Півдні України, до Російської імперії увійшло Кримське ханство (1783 р.), а поділи Речі Посполитої 1772, 1793 та 1795 рр. призвели до зникнення цієї держави з політичної карти Європи. Більшість українських етнічних земель опинилася у складі Російської імперії, тоді як західноукраїнські території увійшли до Австрійської монархії [41, с. 35].

Протягом XIX – початку XX ст. українські землі розвивалися відповідно до загальноімперських тенденцій, проте зберігали регіональні особливості, зумовлені історичним минулим та специфікою включення до складу Російської імперії. Суспільно-політичний розвиток цього періоду характеризувався кризою феодально-кріпосницької системи, проведенням реформ 1860–1870-х рр., а згодом посиленням централізаційної політики внаслідок контрреформ кінця XIX ст. Лише революція 1905 р. започаткувала перехід від абсолютної монархії до обмежених конституційних форм правління.

До середини XIX ст. українські землі залишалися недостатньо інтегрованими між собою та поділялися на кілька історичних регіонів: Лівобережжя, Правобережжя, Слобожанщину та Південну Україну. Лівобережжя зберігало традиції колишньої Гетьманщини та вирізнялося переважанням українського населення. На Правобережжі, попри чисельну перевагу українців, провідні соціально-економічні позиції посідала польська шляхта. Слобожанщина швидко інтегрувалася до імперського простору, а

Південна Україна стала регіоном активної колонізації та господарського освоєння.

Соціальна структура Російської імперії ґрунтувалася на становому принципі. Основними станами були дворянство, духовенство, міщанство та селянство. Провідне місце в суспільстві належало дворянству, яке виступало головною опорою самодержавства та посідало привілейоване становище в політичній і соціально-економічній системі держави.

Визначальним актом у процесі уніфікації еліт стала «Жалувана грамота дворянству» 1785 р., яка закріпила особисті, майнові та корпоративні права дворянства [4]. Документ гарантував спадковий характер дворянського статусу, недоторканність особи та майна, звільнення від низки повинностей і надавав виключне право володіння землею із залежним населенням. Важливим елементом станового самоврядування стали дворянські зібрання, що діяли на губернському та повітовому рівнях.

Політика царського уряду щодо української еліти була спрямована на її поступове зрівняння в правах із російським дворянством та інтеграцію до загальноімперської системи. Упродовж кінця XVIII – першої половини XIX ст. українська шляхта і козацька старшина отримали офіційне визнання свого дворянського статусу. Водночас ліквідовувалися автономні інституції та військово-адміністративні особливості українських земель, а місцева еліта включалася до імперської службової ієрархії [54].

Надання українській верхівці дворянських прав сприяло її поступовому зближенню з російською аристократією. Можливість державної служби, кар'єрного зростання та збереження земельної власності забезпечувала лояльність значної частини еліти до імперської влади. Водночас прагнення отримати дворянський статус було настільки поширеним, що до відповідних установ надходили тисячі клопотань від представників різних соціальних груп.

Національний склад дворянства мав виразні регіональні відмінності. На Лівобережжі основу дворянства становили нащадки козацької старшини,

на Правобережжі – переважно польська шляхта, а на Півдні України значну роль відігравали російські землевласники та чиновники. Загальною тенденцією стало поступове зростання чисельності російського дворянства, особливо в регіонах із сильними позиціями польської аристократії. Для цього уряд активно використовував систему земельних пожалувань, податкових пільг та адміністративних привілеїв.

Особливо помітною ця політика була на Правобережжі після польського повстання 1830–1831 рр. Російська влада здійснювала перевірку дворянських прав місцевої шляхти, а конфісковані маєтки учасників повстання передавала російським землевласникам. Унаслідок цього російське дворянство отримувало дедалі вагоміші економічні та політичні позиції в регіоні [20-23; 26; 31, с. 122-129].

Додаткові привілеї сприяли зміцненню становища дворянства в цілому. Воно залишалося найбільшим землевласником імперії, отримало ширші можливості для підприємницької діяльності, а законодавство про майорати забезпечувало збереження великих земельних володінь у межах окремих родів. Таким чином, уніфікація правового статусу регіональних еліт відбувалася через їх інтеграцію до станової системи Російської імперії та поступове підпорядкування загальноімперським політичним і соціальним нормам.

Поділи Речі Посполитої стали важливим етапом політичної трансформації Правобережної України. Попри поширене в історіографії трактування 1793 р. як початку входження краю до складу Російської імперії, фактичний процес інтеграції розпочався раніше – ще під час перебування на цих територіях російських військ. Російський уряд робив ставку не лише на військову силу, а й на співпрацю з місцевою елітою, використовуючи систему матеріальних заохочень, посадових призначень і гарантій збереження власності.

В умовах політичної нестабільності значна частина правобережної шляхти обрала лояльність до нової влади. Для багатьох землевласників

визначальним чинником стало прагнення зберегти маєтки та соціальний статус. Російська адміністрація активно залучала представників місцевої еліти до співпраці, що сприяло формуванню прошарку шляхти, зацікавленого в інтеграції до імперських структур.

Водночас приєднання Правобережжя супроводжувалося зіткненням двох політичних традицій. Польська шляхта була звикла до участі в політичному житті Речі Посполитої, тоді як у Російській імперії дворянство відігравало переважно соціальну та адміністративну роль. Усвідомлюючи це, царський уряд змушений був шукати компроміс із місцевою аристократією. Саме тому на правобережну шляхту було поширено дію «Жалуваної грамоти дворянству» 1785 р., підтверджено права на земельну власність і надано можливість брати участь у роботі місцевих органів влади.

Частина польської еліти не погодилася з ліквідацією Речі Посполитої та підтримала повстання Т. Костюшка 1794 р. Однак після його поразки російський уряд застосовував поєднання репресивних і заохочувальних заходів. Маєтки учасників повстання могли підлягати секвестру або конфіскації, тоді як лояльні землевласники отримували гарантії збереження майна та нові можливості для кар'єрного зростання. Така політика сприяла поділу шляхти на прихильників імперської влади та прибічників відновлення польської державності [37, с. 13-15].

Суттєві зміни відбулися після вступу на престол Павла І. Новий імператор пом'якшив політику щодо польської аристократії, повернув частину конфіскованих маєтків учасникам повстання та надав низці польських магнатів нові земельні пожалування. Подібні кроки були спрямовані на зміцнення лояльності польської еліти та її поступове включення до складу імперської знаті. Водночас відновлення майнових прав залежало від визнання влади російського монарха та принесення присяги на вірність імперії.

Таким чином, інтеграція Правобережної України до складу Російської імперії відбувалася не лише шляхом військового підкорення, а й через

залучення місцевої шляхти до імперської соціально-політичної системи. Збереження земельної власності, надання привілеїв і включення до адміністративного апарату стали головними механізмами формування лояльності значної частини польської еліти до нової влади.

Важливим напрямом імперської політики стала інтеграція церковної еліти Правобережжя. Після приєднання краю католицька та уніатська церкви опинилися під контролем державного апарату Російської імперії. Хоча духовенство зберегло значну частину своїх земельних володінь і станових привілеїв, його діяльність дедалі більше регламентувалася державою. Церковна власність фактично розглядалася як така, що перебуває під контролем імперської влади, а розпорядження нею вимагало відповідного дозволу уряду [34, с. 437].

Земельні права як світської, так і духовної еліти безпосередньо залежали від її політичної лояльності. Визнання влади імперії та принесення присяги ставали головними умовами збереження майна, суспільного становища та доступу до адміністративних посад. У результаті значна частина польської шляхти й духовенства була інтегрована до імперської системи, що створило підґрунтя для подальшої уніфікації соціального статусу регіональних еліт Наддніпрянщини.

РОЗДІЛ ІІІ
ІНТЕГРАЦІЯ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ В СЕРЕДОВИЩЕ ДВОРЯН РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У Слобідсько-Українській губернії дворянство, до складу якого входили нащадки козацької старшини, російських урядовців та представники окремих іноземних родів, почало формуватися після видання Катериною ІІ «Жалуваної грамоти дворянству» 1785 р. [4]. Саме цей документ започаткував процес нобілітації місцевої еліти та створення «Родовідної книги дворянства Харківського намісництва». Водночас він став важливим етапом упорядкування станової системи та адміністративного управління регіоном.

На початку XIX ст. поняття «дворянство» остаточно закріпилося як назва привілейованого стану, наділеного визначеними законом правами та обов’язками [65, с. 12]. Це сприяло формуванню корпоративної свідомості дворянства та усвідомленню його представниками власної належності до окремої соціальної групи [65, с. 16]. Передбачалося, що дворянство стане опорою імперської влади в губерніях і братиме активну участь у місцевому управлінні, хоча на практиці реалізація цих намірів виявилася складнішою.

Поняття еліти в контексті досліджуваного періоду можна трактувати як у широкому, так і у вузькому значенні. У широкому розумінні до еліти належали всі представники дворянського стану, які потенційно могли впливати на суспільне життя губернії. У вузькому – лише ті особи, які завдяки майновому становищу, освіті та адміністративному досвіду реально брали участь в управлінні, культурній та освітній діяльності. Характерно, що провідну роль у житті губернії відігравала відносно невелика кількість родин, багато з яких займали впливові позиції ще в старшинський період, що свідчить про існування певної династичної традиції.

Дослідники наголошують, що еліта не є однорідною групою і відрізняється за сферами впливу та обсягом влади [47, с. 129]. Так само місцеве дворянство проявляло себе в різних напрямах суспільного життя, хоча найпомітніше – у культурній та інтелектуальній сферах. Якщо творчі та наукові ініціативи реалізовувалися відносно успішно, то політична діяльність вимагала наявності дієвих правових механізмів, які в Російській імперії були розвинені недостатньо. Показовими прикладами активності дворянського середовища стали діяльність В. Н. Каразіна в галузі науки та освіти й культурна робота Г. Ф. Квітки-Основ'яненка [47, с. 148].

Правління Катерини II започаткувало новий етап розвитку імперської політичної системи. Під впливом ідей Просвітництва імператриця прагнула впорядкувати систему станових прав та підвищити ефективність державного управління. Саме в цьому контексті слід розглядати станові реформи другої половини XVIII ст. Одним із їхніх результатів стало створення губернських дворянських зібрань, які очолювали предводителі дворянства. Передбачалося, що вони стануть посередниками між центральною владою та місцевим суспільством.

Разом із тим можливості дворянського самоврядування залишалися досить обмеженими. Згідно із законодавством, дворянські зібрання скликалися лише раз на три роки, що ускладнювало оперативне вирішення місцевих проблем. Додатковими перешкодами були великі відстані, сезонні труднощі пересування та слабкий розвиток комунікацій. У результаті участь частини дворян у роботі зібрань часто була нерегулярною. Крім того, законодавство містило низку обмежень щодо ініціатив, які могли виходити від дворянства, що стримувало його політичну активність. Навіть під час війни 1812 р. окремі пропозиції щодо організації ополчення викликали сумніви через побоювання суперечити волі центральної влад

Важливим елементом діяльності дворянських зібрань була наявність власних атрибутів самоврядування – печатки, архіву та казни, які підкреслювали їхній корпоративний статус. Проте розвиток цих інституцій

відбувався повільно. Зокрема, власна будівля дворянського зібрання в Харкові з’явилася лише у 1825 р., що може свідчити як про фінансові труднощі, так і про недостатній рівень організаційного розвитку місцевого дворянства [47, с. 149].

Станові реформи Катерини ІІ мали сприяти залученню дворянства до місцевого управління, однак створити ефективну систему самоврядування в умовах жорсткої централізації виявилося неможливо [60, с. 71]. Водночас аналіз законодавства дозволяє зробити висновок, що однією з причин обмеженої ефективності дворянських зібрань була відсутність чітко визначених сфер їхньої компетенції. Багато рішень приймалися на підставі окремих прецедентів або запитів із губерній, що свідчило про незавершеність правового оформлення дворянського самоврядування.

Додатковою проблемою була нестача практичного досвіду громадського управління. Хоча право брати участь у дворянських виборах та обіймати посади надавалося особам, які перебували на службі, володіли землею та досягли відповідного віку, навички управління власним господарством не завжди забезпечували здатність ефективно виконувати адміністративні функції. У результаті діяльність дворянських зібрань часто обмежувалася вузькими становими питаннями, тоді як реальний вплив на губернську політику залишався незначним.

Більшість представників дворянства реалізовували себе через державну службу. Вони входили до складу повітових судів, дворянських опік та інших місцевих установ, виконуючи функції чиновників імперського апарату. Проте навіть за таких умов дворянство демонструвало здатність до громадської активності. Особливо це проявилося під час Вітчизняної війни 1812 р., коли дворянські зібрання брали участь в організації ополчення, забезпеченні армії кіньми та фуражем, а також у зборі коштів для допомоги постраждалим від воєнних дій. Хоча сформоване на Слобожанщині ополчення не взяло безпосередньої участі в бойових діях, сама мобілізаційна

діяльність засвідчила високий рівень лояльності місцевого дворянства до держави [47, с. 158].

Обмежені можливості політичного впливу сприяли тому, що дворянство дедалі активніше проявляло себе в культурній та освітній сферах. Саме представники цього стану становили найбільш освічену частину суспільства та виступали ініціаторами багатьох суспільно важливих проєктів. Вагомий внесок у розвиток культури й науки зробили Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, В. Н. Каразін, представники гуртка «Харківських романтиків» та інші діячі дворянського походження. Значна увага приділялася створенню освітніх закладів, підтримці благодійних ініціатив і розвитку міського середовища. Саме тому дворянство відігравало важливу роль у формуванні інтелектуального та культурного потенціалу регіону [47, с. 159].

Дослідники по-різному оцінюють значення «Жалуваної грамоти дворянству». Одні розглядають її як важливий етап становлення дворянського стану, інші наголошують, що документ не створив реальних механізмів участі дворянства в управлінні державою. Попри розбіжності в оцінках, більшість науковців погоджується, що дворянство так і не отримало можливості визначального впливу на політичний розвиток імперії. Його представники могли реалізувати свої амбіції переважно через службу в центральних установах або через діяльність у культурно-освітній сфері.

Особливе місце в процесі формування дворянського стану посідала інтеграція запорозької старшини до імперської соціальної структури. Цей процес охоплював три основні напрями: закріплення земельної власності, отримання службових рангів та офіційне визнання дворянських прав. Уже після ліквідації Запорозької Січі в 1775 р. російський уряд продемонстрував готовність залучити старшинську верхівку до складу дворянства, розглядаючи її як потенційно лояльну категорію службової еліти. Свідченням цього стали надання жалування окремим старшинам, обіцянки присвоєння відповідних чинів та фактичне зрівняння їх у правах із російським дворянством і українською шляхтою [51, с. 262-264].

Одним із ключових інструментів інтеграції стало надання земельних володінь. Після ліквідації Січі на території Новоросійської та Азовської губерній розпочалася масштабна роздача земель колишній запорозькій старшині. Великі наділи отримали Опанас Ковпак, Антон Головатий, Василь Чернявський, Ілля Непійбрага, Кіндрат Гордієнко та інші представники старшинської верхівки. Надання земель не лише забезпечувало їхню економічну стабільність, а й сприяло закріпленню нової соціальної ідентичності як частини дворянського стану. Водночас старшина прагнула юридично гарантувати спадкове володіння отриманими маєтностями, що підтверджується численними зверненнями до губернських установ[53, с. 8-9].

З утворенням губернських адміністративних структур колишня запорозька старшина почала активно включатися до дворянського самоврядування. Уже в 1780–1790-х рр. окремі її представники обіймали посади повітових предводителів дворянства, засідателів судових установ та інших виборних урядовців. Поступово до громадської діяльності долучалося і молодше покоління нащадків старшинських родів, яке будувало кар'єру вже в умовах імперської адміністративної системи [70, с. 83].

Паралельно із земельним забезпеченням тривав процес надання колишній запорозькій старшині військових чинів, які відкривали шлях до офіційного визнання дворянського статусу. Уже в січні 1776 р. за розпорядженням Г. Потьомкіна розпочалося укладання списків старшин, придатних до подальшої служби. Протягом наступних років російський уряд послідовно присвоював представникам старшинської верхівки армійські ранги. Особливо масштабними стали надання чинів у 1779, 1783 та 1788 рр., коли десятки колишніх запорожців отримали звання від прапорщика до прем'єр-майора. Серед них були Ф. Федоров, Х. Чепіга, С. Білий, І. Подлесецький, З. Сутика та інші старшини, які виявили лояльність до імперської влади та брали участь у виконанні державних доручень [51, с. 263].

Важливим етапом цього процесу стало зрівняння козацьких рангів Чорноморського війська з армійськими чинами Російської імперії відповідно до сенатського указу 1802 р. Відтепер військові старшини та полковники прирівнювалися до майорів, осавули – до ротмістрів, сотники – до поручиків, а хорунжі – до корнетів. Така система створювала формальні підстави для отримання службового дворянства й остаточно інтегрувала козацьку старшину в імперську станову ієрархію [51, с. 263].

Отже, вже наприкінці XVIII ст. значна частина колишньої запорозької старшини фактично користувалася основними правами російського дворянства. Земельні володіння, участь у дворянському самоврядуванні та отримання офіцерських чинів забезпечували їй новий соціальний статус і створювали умови для подальшої інтеграції до імперської еліти.

Ліквідація Запорозької Січі відкрила перед російською владою можливість безперешкодно поширити адміністративний контроль на південні українські землі. Водночас уряд був змушений враховувати вплив місцевої старшини та побоювання щодо можливих виступів колишніх козаків. Саме тому в перші роки після ліквідації Січі багато посад у новостворених адміністративних структурах обіймали представники запорозької верхівки. Для самої старшини це також було способом зберегти свої позиції в нових політичних умовах і захистити власні майнові інтереси.

Найпростішим шляхом до нобілітації стало отримання офіцерського чину через військову або цивільну службу. Для цього колишні старшини демонстрували відданість російській владі, наголошували на своїй участі в російсько-турецьких війнах та виконували різноманітні адміністративні доручення. Не менш важливим засобом кар’єрного просування була служба в повітових і губернських установах, яка дозволяла поєднати особисті інтереси з потребами державного управління [53, с. 7].

Представники колишньої запорозької старшини залучалися до управління на різних рівнях адміністративної системи. Вони очолювали повіти, здійснювали нагляд за поселеннями, контролювали роботу

господарських об’єктів та забезпечували виконання урядових розпоряджень. Зокрема, Бершадський керував Кальміуським повітом, Сидір Білий виконував наглядові функції в Новоселиці, Легкоступ відповідав за утримання самарського мосту, а Антон Головатий і Василь Чернявський здійснювали контроль за окремими поселеннями Азовської губернії. Основним їхнім завданням було підтримання порядку та забезпечення стабільності на підконтрольних територіях.

Важливим джерелом для вивчення службової діяльності старшини є атестати та клопотання, що збереглися в архівних фондах. Ці документи містять відомості про виконання адміністративних, господарських і поліцейських функцій колишніми запорожцями. Так, Антон Шульга отримав позитивну характеристику за службу на посаді городничого в Слов’янській провінції, Федір Пенелін відзначався за роботу в провінційному казначействі, а Іван Вербцов — за участь у переселенських і господарських заходах. Подібні відгуки часто ставали підставою для присвоєння чергового чину або представлення до нагороди [53, с. 8].

Численні атестати засвідчують, що російська адміністрація високо оцінювала діяльність старшин, пов’язану з колонізацією Півдня України, організацією нових поселень, переселенням населення та господарським освоєнням краю. Зокрема, Іван Неживий був рекомендований до нагородження за організацію поселень вихідців із Криму на річці Солоній та розподіл матеріальної допомоги переселенцям. Подібні заслуги часто розглядалися як достатня підстава для отримання офіцерського чину й подальшого просування службовими щаблями.

Не менш активно старшина сама ініціювала клопотання про надання чинів та відзнак. У таких зверненнях наголошувалося на сумлінному виконанні службових обов’язків, участі в роботі комісій, забезпеченні армії продовольством і фуражем, організації переселенських заходів та підтриманні громадського порядку. Подібна практика свідчить, що

нобілітація була не одноразовим актом, а тривалим процесом, який вимагав постійного підтвердження лояльності до імперської влади.

Показовим є приклад Григорія Івановича Василенка, який сприяв забезпеченню переселенців у Маріуполі, а також Климента Перепіліна, що виконував обов'язки комісара та наглядача під час боротьби з епідемічними загрозами. Успішна служба дозволила останньому отримати чин капітана, а згодом бути представленим до подальшого підвищення. Такі приклади демонструють, що частина запорозької старшини зуміла не лише адаптуватися до нових умов, а й побудувати успішну кар'єру в межах імперської адміністративної системи.

Окремі представники колишньої старшини, уже ставши російськими дворянами, посідали впливові виборні посади. Зокрема, Опанас Ковпак був обраний предводителем дворянства Олексопольського повіту, Сидір Білий очолив дворянство Херсонського повіту, а Василь Чернявський став предводителем Новомосковського повіту. Через інститут предводителів держава підтримувала безпосередній зв'язок із місцевим дворянством, а самі предводителі поступово перетворювалися на ключових діячів повітового управління. До їхніх обов'язків належали ведення дворянських реєстрів, видача посвідчень про дворянське походження, організація благодійних заходів та керівництво дворянськими опіками [67, с.132].

Таким чином, інтеграція запорозької старшини до складу російського дворянства була складним і тривалим процесом, що поєднував отримання земельних володінь, державну службу, набуття офіцерських чинів та участь у місцевому самоврядуванні. Прагнучи зберегти свої економічні й соціальні позиції, колишня козацька еліта поступово включилася до імперської адміністративної системи та водночас зробила вагомий внесок у колонізацію й господарське освоєння Південної України.

РОЗДІЛ IV
ЛЕГІТИМАЦІЯ ТА ДЕКЛАСАЦІЯ ПОЛЬСЬКОЇ ШЛЯХТИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Після трьох поділів Речі Посполитої Російська імперія отримала значні території Правобережної України та зіткнулася з необхідністю визначення правового статусу місцевої шляхти, її місця в імперській соціальній структурі та механізмів інтеграції до дворянського стану. Реалізація цього завдання була непростою, оскільки польська шляхта зберігала вагомий економічний, суспільний, культурний і політичний вплив у регіоні та не сприймала остаточної втрати державної незалежності. За відсутності міцної соціальної опори на місцях російська влада була змушена діяти обережно, тому процес повної інтеграції Правобережжя розтягнувся до 1830-х рр.

Імперський уряд обрав курс на співпрацю з місцевою елітою. Лояльним представникам шляхти гарантувалося збереження земельних володінь, підтвердження прав на залежне населення та можливість участі в системі місцевого управління. Соціальний статус польської шляхти загалом прирівнювався до становища російського дворянства, що створювало умови для її поступової інкорпорації до імперської знаті [82, с. 68]. Водночас серйозною проблемою залишалися значна чисельність шляхетського стану та його внутрішня неоднорідність. Якщо магнатські роди володіли значними маєтками й політичним впливом, то чимало дрібних шляхтичів не мали ані кріпаків, ані власної землі, що суперечило російському уявленню про дворянство як землевласницьку еліту.

Маніфест від 27 березня 1793 р. закріпив принцип рівності прав польської шляхти та російського дворянства. На новоприєднаних землях поширювалася дія «Дарованої грамоти дворянству» 1785 р. [4], яка надавала привілейованому стану звільнення від податків і обов’язкової військової

служби, право на станове самоврядування та володіння кріпосними селянами. Катерина II заявила про готовність підтвердити шляхетський статус усім особам, які складуть присягу на вірність імперії та зможуть документально довести своє походження.

За даними ревізії 1795 р., на Правобережжі проживало понад 135 тис. шляхтичів чоловічої статі, а в західних губерніях зосереджувалася майже третина всього дворянства Російської імперії [55, с. 64]. Така чисельність викликала занепокоєння уряду, адже автоматичне надання дворянських прав усім представникам шляхетського стану суттєво збільшувало б кількість осіб, звільнених від податків і державних повинностей. Тому влада відмовилася від формального визнання всіх шляхтичів дворянами та взяла курс на перевірку їхнього походження і майнового стану.

У польському суспільстві шляхта традиційно поділялася на кілька груп залежно від рівня заможності. Магнатерія концентрувала значні земельні й людські ресурси та фактично визначала політичне життя Речі Посполитої. Середня шляхта мала менші маєтності й регіональний вплив, тоді як найчисленнішою категорією була дрібна шляхта, значна частина якої володіла лише незначними земельними ділянками або користувалася землею на правах оренди. Саме ця група стала об’єктом особливої уваги російської адміністрації.

Наприкінці XVIII ст. сотні тисяч шляхтичів претендували на отримання прав російського дворянства, що відкривало доступ до широкого комплексу привілеїв: участі в органах місцевого самоврядування, звільнення від податків, права власності на землю та кріпаків, а також особливого правового статусу. Урядові кола усвідомлювали, що визнання всіх претендентів дворянами суперечитиме фінансовим інтересам держави. Недарма у 1800 р. державний казначей повідомляв Сенат про існування в західних губерніях понад 200 тис. осіб колишньої шляхти, які не сплачували податків і не виконували державних повинностей [32, с. 12].

За цих умов російська влада встановила дві головні вимоги для підтвердження дворянського статусу: документальне засвідчення шляхетського походження та наявність спадкової земельної власності. Такий підхід відповідав положенням «Дарованої грамоти дворянству», згідно з якими навіть російські дворяни повинні були доводити своє походження при внесенні до родовідних книг губерній. Особливого значення набував саме майновий критерій, адже він дозволяв обмежити доступ до дворянства найбіднішій частині шляхти – чиншовикам, які користувалися землею на правах оренди та не відповідали моделі помісного дворянина, прийнятій у Російській імперії.

Указом від 3 травня 1795 р. Катерина II дозволила особам, які вважали себе дворянами, подавати докази свого походження та водночас наказала провести перевірку відповідних документів. Генерал-губернатор Т. Тутолмін отримав розпорядження забезпечити, щоб право на внесення до дворянських родовідних книг отримували лише ті особи, які могли підтвердити своє шляхетство належними доказами [6]. Відтоді розпочався тривалий процес легітимації шляхти, який тривав упродовж кількох десятиліть.

Під час ревізій шляхту вносили до окремих списків, а виписки з них у подальшому використовувалися як один із доказів дворянського походження. Одночасно шляхетські зібрання повинні були надати губернаторам повні списки представників свого стану, тоді як чиновники проводили опис майна для визначення матеріального становища кожного претендента. Найбільші труднощі виникали в дрібної шляхти, яка часто не мала доступу до родових архівів або втратила документи внаслідок воєн, міграцій і політичних змін. Через це значна частина претендентів не могла швидко виконати вимоги, висунуті імперською адміністрацією.

Зі вступом на престол Павла I процедура підтвердження дворянського статусу зазнала певних змін. Новий імператор прагнув посилити контроль центральної влади над становими інституціями, тому частина повноважень, які раніше належали дворянським депутатським зібранням, була передана

державним органам. Відтепер остаточне вирішення справ про визнання шляхетського походження дедалі більше залежало від центральних установ імперії. Такий підхід мав забезпечити однакове застосування законодавства та зменшити вплив місцевих станових корпорацій на процес легітимації.

Водночас уряд не відмовлявся від політики залучення польської шляхти до імперської системи. Для багатьох представників збіднілої шляхти військова служба залишалася одним із найбільш доступних способів збереження привілейованого становища. Отримання офіцерського чину відкривало можливість здобути дворянські права навіть за відсутності переконливих документів про походження, що відповідало загальним принципам Табеля про ранги. Таким чином, поряд із перевіркою родоводу продовжувала діяти практика набуття дворянства через державну службу [32, с. 8].

Після сходження на престол Олександра I політика щодо дворянства стала більш поміркованою. Значна частина обмежень, запроваджених за попереднього правління, була переглянута, а дворянські інституції відновили частину своїх повноважень. Це позитивно позначилося на діяльності шляхетських депутатських зібрань Правобережжя, які знову стали важливими учасниками процесу підтвердження шляхетського статусу. Водночас остаточне затвердження їхніх рішень залишалося компетенцією центральних органів влади.

На початку XIX ст. легітимація шляхти набула особливо масштабного характеру. До дворянських депутатських зібрань надходили тисячі заяв від осіб, які прагнули підтвердити своє походження та бути внесеними до родовідних книг. Значна частина цих справ розглядалася на губернському рівні, після чого передавалася до Герольдії для остаточного затвердження. Така багаторівнева процедура дозволяла владі поєднати інтереси місцевого дворянства із прагненням держави контролювати формування привілейованого стану.

Особливо активно процес легітимації відбувався у Волинській, Київській та Подільській губерніях. Упродовж 1801–1803 рр. тут було розглянуто тисячі справ щодо визнання шляхетства. Лише в Подільській губернії підтвердження дворянських прав отримали понад 13 тисяч родин, що свідчило про значні масштаби інтеграції місцевої еліти до складу російського дворянства [56, 221; 75, с. 448]. Проте навіть після позитивного рішення губернських установ претенденти були змушені чекати на остаточний розгляд своїх справ у Герольдії та Сенаті.

Однією з найсерйозніших проблем залишався пошук документів, які підтверджували шляхетське походження. Значна частина архівів була втрачена під час воєнних конфліктів, внутрішніх заворушень та численних адміністративних змін. Часто необхідні документи перебували за межами Російської імперії, що суттєво ускладнювало їх отримання. У зв’язку з цим представники шляхти регулярно зверталися до уряду з проханням продовжити строки подання доказів та спростити процедури перевірки.

Уряд був змушений частково враховувати ці обставини. Упродовж перших десятиліть XIX ст. строки подання документів неодноразово продовжувалися, а окремі категорії доказів визнавалися достатніми навіть за відсутності повного комплекту родових актів. Водночас центральна влада прагнула не допустити масового включення до дворянства осіб, які не могли належним чином підтвердити своє походження. Саме тому вимоги до документальної бази поступово ставали суворішими.

Важливу роль у процесі легітимації відігравала Герольдія, яка здійснювала перевірку матеріалів, поданих дворянськими депутатськими зібраннями. Вона аналізувала родовідні документи, перевіряла законність рішень губернських установ і могла як затвердити, так і відхилити їхні висновки. Через значну кількість справ розгляд нерідко затягувався на роки, що викликало невдоволення серед шляхти та породжувало численні скарги на надмірну бюрократизацію процедури [56, 246].

Попри значну кількість позитивних рішень, уже на початку XIX ст. імперський уряд поступово переходив до політики соціального розмежування шляхетського середовища. Особлива увага приділялася дрібній шляхті, яка часто не відповідала вимогам, встановленим для російського дворянства. Саме в цей період були закладені підвалини майбутньої декласації, що в подальшому стала одним із головних напрямів урядової політики на Правобережжі.

Отже, за правління Павла I та Олександра I процес легітимації польської шляхти набув системного характеру. З одного боку, влада сприяла інтеграції місцевої еліти до складу російського дворянства, а з іншого — поступово формувала механізми контролю, покликані обмежити чисельність привілейованого стану. Саме поєднання цих двох тенденцій визначило подальший розвиток політики щодо польської шляхти в першій половині XIX ст.

Незважаючи на поступки, зроблені урядом на початку правління Олександра I, політика щодо правобережної шляхти поступово ставала більш вибірковою. Центральна влада прагнула зберегти підтримку великих землевласників, але водночас обмежити чисельність привілейованого стану. Саме тому дедалі більше уваги приділялося перевірці документів, що підтверджували шляхетське походження, а також контролю за діяльністю дворянських депутатських зібрань. Уряд виходив із того, що право належати до дворянства повинні мати лише особи, здатні довести свій статус відповідно до вимог імперського законодавства.

Укази 1804, 1808 та 1812 рр. поступово ускладнили процедуру підтвердження шляхетства [18; 20; 21]. Якщо раніше вагоме значення мали свідчення місцевих органів влади або окремі документи про походження, то тепер вирішальним ставало підтвердження безперервного шляхетського статусу роду в кількох поколіннях. Особлива увага приділялася наявності документів про службу предків, володіння спадковими маєтками та внесення

до офіційних шляхетських реєстрів. Такий підхід суттєво ускладнював легітимацію для дрібної шляхти, яка часто не мала достатньої доказової бази.

Одночасно зростала роль Герольдії та Сенату, які дедалі частіше переглядали рішення губернських установ. Це викликало невдоволення серед шляхти, оскільки навіть позитивне рішення депутатського зібрання не гарантувало остаточного визнання дворянського статусу. Нерідко справи поверталися на додатковий розгляд або взагалі скасовувалися через виявлені неточності в документах. У результаті процедура легітимації ставала тривалішою й складнішою, а залежність місцевих станових органів від центральної влади постійно зростала.

Значна частина шляхти намагалася протидіяти цим тенденціям. Губернські маршалки та дворянські депутатські зібрання неодноразово зверталися до уряду з проханнями спростити порядок підтвердження шляхетства та розширити повноваження місцевих органів. У своїх клопотаннях вони наголошували, що численні війни, зміни державних кордонів і втрати архівів унеможливлюють подання повного комплекту документів багатьма представниками старих шляхетських родів. На їхню думку, надмірна формалізація процедури ставила під сумнів права значної частини шляхетського стану [48, с. 73].

Одним із найактивніших захисників станових інтересів шляхти виступав волинський губернський маршалок П. Мошинський. Він послідовно відстоював позицію, згідно з якою остаточне вирішення питань про шляхетське походження повинно залишатися компетенцією місцевих дворянських установ. П. Мошинський та його однодумці вважали, що саме представники шляхетського середовища найкраще обізнані з історією місцевих родів і можуть більш об’єктивно оцінювати подані докази. Проте уряд не підтримав ці вимоги, оскільки прагнув зберегти контроль над процесом формування привілейованого стану [49, с. 237].

Після завершення наполеонівських війн імперська влада перейшла до активнішого перегляду шляхетських списків. Укази 1815–1817 рр.

передбачали проведення масштабних ревізій, метою яких було виявлення осіб, що користувалися дворянськими правами без достатніх підстав. У ході цих перевірок аналізувалися не лише документи про походження, а й майнове становище претендентів. Особливу увагу приділяли дрібній шляхті, яка найчастіше не відповідала критеріям, встановленим для російського дворянства.

Результати ревізій засвідчили значні розбіжності між традиційним польським розумінням шляхетства та російською становою системою. Із приблизно 95 тис. перевірених осіб близько 34 тис. не змогли належним чином підтвердити своє шляхетське походження. Для уряду це стало додатковим аргументом на користь подальшого посилення контролю над процесом легітимації. Водночас для значної частини правобережної шляхти такі рішення означали втрату соціальних привілеїв і перспектив службового просування.

Упродовж 1820-х рр. боротьба між прихильниками розширення прав місцевого дворянства та прибічниками централізації тривала. Шляхетські зібрання продовжували подавати петиції щодо спрощення процедури підтвердження походження, однак уряд дедалі послідовніше проводив курс на обмеження впливу місцевих станових корпорацій. У результаті вже наприкінці 1820-х рр. легітимація перестала бути основним напрямом політики щодо правобережної шляхти, поступившись місцем заходам, спрямованим на її соціальне розшарування та скорочення чисельності привілейованого стану [453, с. 128].

Таким чином, у першій третині XIX ст. політика російського уряду поступово еволюціонувала від інтеграції польської шляхти до вибіркового визнання її прав. Якщо на початковому етапі переважала тенденція до легітимації місцевої еліти, то згодом дедалі більшого значення набували механізми контролю та відсіву осіб, які не відповідали вимогам імперського законодавства. Саме ця трансформація створила підґрунтя для масштабної декласації шляхти після Польського повстання 1830–1831 рр.

Події Польського повстання 1830–1831 рр. стали переломним моментом у політиці Російської імперії щодо польської шляхти Правобережної України. Активна участь значної частини місцевої еліти в антиурядовому русі переконала імперське керівництво в ненадійності традиційних механізмів інтеграції польського дворянства. Якщо раніше влада прагнула поєднати інтереси держави із збереженням привілейованого становища шляхти, то після придушення повстання пріоритетом стало обмеження її політичного та суспільного впливу. Саме відтоді процес легітимації поступово поступився місцем масштабній декласаційній політиці.

Для реалізації нового курсу уряд створив спеціальні органи управління західними губерніями. У 1831 р. було засновано Комітет західних губерній, діяльність якого була спрямована на вироблення комплексу заходів щодо інтеграції регіону до загальноімперського простору. Уже наступного року утворено Київське генерал-губернаторство, яке об'єднало Київську, Волинську та Подільську губернії та стало головним інструментом реалізації урядової політики на Правобережжі. Ці зміни засвідчили прагнення влади посилити адміністративний контроль над регіоном і скоротити автономію місцевих станових інституцій [59, с. 156].

Одним із ключових провідників нової політики став київський генерал-губернатор Дмитро Бібіков. На його переконання, надмірна чисельність шляхти була однією з головних причин політичної нестабільності на Правобережжі. Тому він виступав за перегляд результатів попередньої легітимації та посилення перевірок осіб, які користувалися дворянськими правами. Бібіков вважав, що значна частина дрібної шляхти безпідставно належить до привілейованого стану, а тому має бути переведена до податкових категорій населення [59, с. 156-157].

Упродовж другої половини 1830-х рр. перевірка шляхетського походження набула безпрецедентних масштабів. Було проведено нові ревізії документів, переглянуто значну кількість попередніх рішень дворянських депутатських зібрань та посилено вимоги до доказів шляхетства. Особлива

увага приділялася особам, які не могли документально підтвердити своє походження або не відповідали майновим критеріям, встановленим імперським законодавством. У результаті тисячі представників дрібної шляхти втратили можливість користуватися дворянськими привілеями.

Важливим етапом цієї політики стало створення у 1839 р. Центральної ревізійної комісії. Її діяльність була спрямована на остаточний перегляд справ про дворянське походження та перевірку законності рішень, ухвалених місцевими становими органами. На відміну від попередніх перевірок, комісія діяла значно жорсткіше та виходила з принципу максимально суворого тлумачення доказів. У сумнівних випадках рішення, як правило, ухвалювалися не на користь претендентів на дворянський статус.

Наслідки діяльності ревізійних органів виявилися масштабними. Лише наприкінці 1830-х рр. у Київській, Волинській і Подільській губерніях до податкових станів було переведено понад 165 тис. осіб. Значна частина колишньої шляхти втратила право брати участь у дворянському самоврядуванні, була позбавлена станових привілеїв і фактично прирівняна до інших категорій населення. У 1840–1845 рр. Центральна ревізійна комісія додатково переглянула тисячі справ, унаслідок чого близько 64 тис. осіб були виключені зі складу дворянства. Такі масштаби декласації не мали аналогів в інших регіонах імперії [59, с. 159].

Соціальні перетворення супроводжувалися заходами культурної та адміністративної інтеграції краю. Російський уряд прагнув не лише скоротити вплив польської шляхти, а й послабити її культурні позиції. У державних установах і судах поступово запроваджувалася російська мова, обмежувалося використання польської адміністративної традиції, а місцеве законодавство замінювалося загальноімперськими правовими нормами. Важливим кроком стало скасування чинності Литовського статуту, який тривалий час залишався основою судочинства на Правобережжі.

Складовою цієї політики стали й зміни в релігійній сфері. Уряд розглядав греко-католицьку церкву як один із важливих чинників польського

впливу в західних губерніях. Тому в 1839 р. було ліквідовано унійну церковну організацію на території Російської імперії, а її парафії приєднано до православної церкви. Цей крок став важливою частиною ширшої програми русифікації та посилення контролю над регіоном.

У підсумку політика Російської імперії щодо польської шляхти Правобережної України пройшла два взаємопов'язані етапи. Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. головною метою було залучення місцевої еліти до імперської системи через надання дворянських прав і підтвердження шляхетського статусу. Проте після Польського повстання 1830–1831 рр. уряд перейшов до курсу на обмеження впливу польської еліти, посилення адміністративного контролю та скорочення чисельності привілейованого стану. Результатом цієї політики стала масова декласація дрібної шляхти, русифікація регіону та поступове включення Правобережжя до єдиного адміністративно-правового простору Російської імперії.

ВИСНОВКИ

Проблематика інтеграції представників регіональних еліт українських земель до складу російського дворянства привертала увагу науковців ще з другої половини XIX ст. Дослідники розглядали окремі аспекти цього процесу, використовуючи різні методологічні підходи, які значною мірою визначалися суспільно-політичними умовами відповідної епохи. Водночас у дорадянський і радянський періоди об'єктивне вивчення історії української козацької старшини та польської шляхти суттєво обмежувалося ідеологічними рамками. Лише наприкінці XX ст. з'явилися умови для неупередженого аналізу цих процесів, що дозволило переосмислити низку усталених історичних концепцій і виявити численні спотворення, сформовані попередньою історіографічною традицією.

Джерельну основу дослідження становили нормативно-правові акти Російської імперії, зокрема жалувані грамоти, маніфести, сенатські та іменні укази. У поєднанні з історіографічними матеріалами вони утворюють достатньо репрезентативний комплекс джерел, який дає змогу простежити особливості політики самодержавства щодо регіональних еліт українських земель та визначити основні механізми їх інтеграції до загальноімперської соціальної системи.

Ліквідація автономних інститутів Гетьманщини та Слобідської України спричинила глибокі зміни в соціальній структурі українського суспільства. Усунувши залишки місцевого самоврядування, російський уряд одночасно здійснював політику зміцнення позицій дворянського стану. Поряд із підтримкою російських землевласників, які отримували значні земельні наділи на українських територіях, влада була зацікавлена у співпраці з українською старшиною та польською шляхтою, розглядаючи їх як потенційну опору імперської адміністрації на місцях.

Важливим етапом уніфікації станової системи стало видання «Жалуваної грамоти дворянству» 1785 р. Цей документ фактично зрівнював російське дворянство в правах із привілеями, якими раніше користувалася польсько-литовська шляхта. Дворяни отримували гарантії недоторканності особи та майна, звільнялися від обов'язкової державної служби й податків, зберігали право володіти землею та кріпаками, брати участь у діяльності станових органів самоврядування, здійснювати поїздки за кордон і вступати на військову службу. Таким чином формувалися єдині правові засади існування привілейованого стану в межах імперії.

Запровадження нових правил сприяло переорієнтації української старшини. Якщо раніше вона прагнула домогтися визнання окремого статусу української шляхти, то наприкінці XVIII ст. основною метою стало входження до складу російського дворянства. Це спричинило масштабний процес збору документів, які мали підтвердити шляхетне походження претендентів. За відсутності достатніх письмових доказів законодавство дозволяло використовувати свідчення очевидців. Попри те що наприкінці XVIII ст. чисельність українського дворянства досягала приблизно 23–25 тис. осіб, процес остаточного юридичного оформлення його статусу тривав ще кілька десятиліть і завершився лише у 1830-х рр., коли було офіційно визнано дворянські права низки категорій колишньої козацької старшини.

Трансформація старшинської верхівки в дворянський стан стала важливою складовою модернізації суспільних відносин на українських землях. Її головним змістом було зближення правового становища регіональних еліт із загальноімперськими нормами та залучення їх до системи державного управління. Саме представники українського дворянства становили значну частину адміністративного апарату на місцях і забезпечували реалізацію імперської політики в регіонах. Водночас інтегровані до бюрократичної системи вихідці з української еліти брали активну участь у діяльності центральних державних установ, військових

структур, наукових і освітніх закладів Російської імперії, що свідчило про їх вагоме місце в суспільному житті держави.

Особливості соціального розвитку Правобережної України вимагали від російської влади врахування місцевої специфіки. Провідне місце в суспільній структурі цього регіону посідала польська шляхта, яка зберігала значний економічний і культурний вплив. Маніфест 1793 р. прирівняв її у правах до російського дворянства, надавши доступ до всіх основних станових привілеїв. Крім того, у краї певний час зберігалися елементи традиційної правової системи, діяли положення Литовського статуту, продовжувало функціонувати польське судочинство та місцеві форми шляхетського самоврядування. Водночас після придушення повстання Тадеуша Костюшка уряд посилив вимоги до політичної лояльності місцевої еліти, зобов'язавши її складати присягу на вірність монархові.

Найсприятливіші умови для польської еліти склалися за правління Олександра І. Саме в цей період спостерігалося певне посилення польського культурного впливу на Правобережжі, особливо в освітній сфері. Водночас українське дворянство остаточно закріпило свої станові права завдяки низці законодавчих актів початку XIX ст., а також указу 1835 р., який визнав дворянські привілеї за значною частиною козацької старшини та її нащадків.

Становище шляхти Правобережної України істотно змінилося після польського повстання 1830–1831 рр. Відтоді уряд перейшов до політики ретельної перевірки шляхетського походження та перегляду складу привілейованого стану. Особи, які не могли належним чином підтвердити свої права документами, втрачали дворянський статус. Одночасно зростала чисельність російського дворянства в українських губерніях завдяки роздачі земель, конфіскованих у учасників повстання, а також через надання різноманітних пільг російським чиновникам і землевласникам. Унаслідок цього становище місцевої шляхти поступово погіршувалося порівняно з представниками російської еліти.

У першій половині XIX ст. дворянство залишалося найбільш привілейованим станом Російської імперії. Його представники зосередили у своїх руках переважну частину земельної власності, а законодавчі зміни, зокрема запровадження майоратної системи, сприяли збереженню великих землеволодінь і зміцненню економічного становища аристократії.

Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що політика переведення представників регіональних еліт до складу російського дворянства мала не лише соціальний чи правовий характер. Формально декларуючи зрівняння в правах та надання станових привілеїв, самодержавство переслідувало значно ширші політичні цілі. Інкорпорація українських земель до імперії ускладнювалася існуванням відмінних суспільних структур і традиційних форм організації життя. За таких умов влада не могла вдатися до негайного руйнування місцевих порядків, оскільки це загрожувало дестабілізацією ситуації в регіоні. Саме тому було обрано шлях поступового залучення найбільш впливових представників місцевих еліт до імперської системи управління.

Реалізовуючи принцип політичного розмежування різних соціальних груп, уряд надавав дворянський статус найбагатшим і найвпливовішим представникам старшини та шляхти, залучаючи їх до адміністративної служби. Водночас менш заможна частина цих соціальних груп поступово втрачала свої привілеї та переводилася до оподатковуваних категорій населення. У результаті до середини XIX ст. російська влада значною мірою ліквідувала політичний вплив як нащадків козацької старшини Лівобережжя, так і значної частини польської шляхти Правобережної України. Головними мотивами такої політики були прагнення посилити контроль над регіонами, підпорядкувати місцеву еліту інтересам імперського центру та збільшити надходження до державної скарбниці.

Отже, кінцевою метою самодержавної політики була не лише інтеграція окремих груп населення до дворянського стану, а й уніфікація всієї соціальної структури українських земель відповідно до

загальноімперських стандартів. Інкорпороване до російського дворянства українське та польське шляхетське середовище поступово перетворилося на один із ключових інструментів утвердження імперської влади та поширення російських політичних і соціальних практик на території України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Опубліковані документи і матеріали

Збірники документів

1. Об уничтожении Запорожской Сечи, и о причислении оной к Новороссийской губернии. Манифест. 1775. Августа 3. ПСЗРИ. СПб., 1830. Т. XX. № 14354. – С. 190-193.
2. О порядке выбора в Киевской, Черниговской и Новгород-Сиверской губерниях, в Дворянские Заседатели, В Предводители и в уездные Судьи… Именной [указ], данный Генерал-Фельдмаршалу и Малороссийскому Генерал-Губернатору Графу Румянцову Задунайскому. 1781. Октября 26. ПСЗРИ. СПб., 1830. Собрание 1. Т. XXI. № 15265. С. 295-297.
3. О дворянских выборах. Высочайшие резолюции на пункты, поданные от Генерал-Поручика Потемкина. 1781. Ноября 18. ПСЗРИ. СПб., 1830. Собрание 1. Т. XXI. № 15280. С. 308-309.
4. Грамота на права, вольности и преимущества благородного Российского Дворянства. 1785 Апреля 21. ПСЗРИ. СПб, 1830. Собрание 1. Т. XXII. № 16187. С. 334-358.
5. О распоряжениях в Польских Областях, занятых Российскими войсками. Именной [указ], данный Генералу Кречетникову. 1792. Декабря 8. ПСЗРИ. СПб., 1830. Собрание 1. Т. XXIII. № 17090. С. 388-391.
6. О разных распоряжениях касательно устройства Минской губернии. Именной [указ], данный прявящему должность Минского, Изяславского и Брацлавського Генерал-Губернатора Тутолмину. 1795. Мая 3. ПСЗРИ. СПб., 1830. Собрание 1. Т. XXIII. № 17327. С. 694-695.
7. О составлении Минского Намесничества из тринадцати округов. Именной [указ], данный Сенату. 1795. Мая 3. ПСЗРИ. СПб., 1830. Собрание 1. Т. XXIII. № 17395. С. 693.

8. О преобразовании польських войск, вступивших в Российское подданство и переименовании бригад по прелагаемому у сего Именной [указ], данный Военной Колегии. 1793. Мая 6. ПСЗРИ. СПб, 1830. Собрание 1. Т.XXIII. № 17122. С. 428.
9. О переселении в сии Губернии на казенные земли Чиншевой шляхты с помещичьих земель в присоединенных от Польши Губерниях. 1796 Июня 5. Именный, данный Екатеринославскому, Вознесенскому и Таврическому Генерал-Губернатору Князю Зубову II. ПСЗРИ. СПб, 1830. Собрание 1. Т. XXIII. №17469. С. 897-900.
10. О запрещении Правительствам самим собою вводить в дворянское достоинство и выдавать на оное грамоты без Высочайшего утверждения. 1796 Декабря 4. Именный, данный Сенату. ПСЗРИ. СПб, 1830. Собрание 1. Т. XXIV. № 17608. С. 216-217.
11. О встановлений переселения Чиншевой Шляхты в Вознесенскую Губернию. 1797 Марта 7. Именный, объявленный Генерал Прокурором. ПСЗРИ. СПб, 1830. Собрание 1. Т. XXIV. №17872. С. 511.
12. О сформировании полка из Татар, поселенных в новых Провинциях, под названием Пинского, и об определении бедных Шляхтичей в армейские полки унтер-офицерами. 1797. Апреля 3. ПСЗРИ. СПб., 1830. Собрание 1. Т. XXIV. № 17903. С. 523-524.
13. О представлении о состоящих в подушном окладе, но Дворянство доказавших, в Герольдию на рассмотрение, с приложением выданных им грамот и других на Дворянство доказательств. 1800 Апреля 9. Сенатский. ПСЗРИ. СПб, 1830. Собрание 1. Т. XXVI. С. 128-130.
14. О восстановлении жалованной Дворянству грамоты. 1801 Апреля 2. Манифест. ПСЗРИ. СПб, 1830. Собрание 1. Том XXVI. №19810. С. 601-602.

15. О восстановлении статей Дворянской Грамоты отмененных некоторыми указами. 1801 Мая 5. Высочайше утвержденный доклад Сената. ПСЗРИ. СПб, 1830. Собрание 1. Т. XXVI. №19856. С. 622-625.
16. О наблюдении чтобы Депутатские Собрания, при внесении Дворян в Дворянскуюродовую книгу, объясняли в определениях своих о несостоянии их в окладе и о невыключке из оного Казенным Палатам, не представя Сенату. Сенатский [указ]. 1802. Сентября 20. ПСЗРИ. СПб., 1830. Собрание 1. Т. XXVII. № 20423. С. 260-261.
17. О правилах для единообразного и успешнейшего ведения дел по Герольдии. Именный [указ], данный Сенату. 1803. Февраля 4. ПСЗРИ. СПб., 1830. Собрание 1. Т. XXVII. № 20608. С. 454-457.
18. О представлении из Казенных Палат, о выключке из подушного оклада доказавших дворянство прямо в Герольдию. Сенатский [указ]. 1804. Января 18. ПСЗРИ. СПб., 1830. Собрание 1. Т. XXVIII. № 21130. С. 21.
19. О переписи вольных людей по Волынской губернии. Сенатский [указ]. 1804. Апреля 18. ПСЗРИ. СПб., 1830. Собрание 1. Т. XXVIII. № 21268. С. 285-286.
20. О разборе доказательств на Дворянство, представляемых от жительствующей в присоединенных от Польши Губерниях Чиншевой Шляхты. 1808 Марта 6. Именный, данный Сенату // ПСЗРИ. – СПб, 1830. – Собрание 1. – Т. XXX. − № 22873. − С. 111.
21. О признании в шляхетском достоинстве тех только лиц, коих предки были в оном утверждены. Высочайше утвержденное Мнение Государственного Совета. 1812. Марта 29. ПСЗРИ. СПб., 1830. Собрание 1. Т. XXX. № 25064. С. 257.
22. О учинении по Польским Губерниям разбора неизвестным людям, вписавшимся при шестой ревизии в класс старой шляхты. Сенатский [указ]. 1816. Января. ПСЗРИ. СПб., 1830. Собрание 1. Т. XXXIII. № 26108. С. 465-467.

23. О немедленном окончании разбора Чиншевой шляхты. Сенатский [указ]. 1817. Августа 23. ПСЗРИ. СПб., 1830. Собрание 1. Т. XXXIV. № 27014. С. 493-494.
24. О обязанности крестьян отыскивающих дворянство, представить предварительно доказательство на то. что они породу своему не принадлежат к крестьянскому состоянию. 1818 Октября 31. Сенатский. ПСЗРИ. СПб, 1830. Собрание 1. Т. XXXV. №27568. С. 604-605.
25. Об устройстве гильдий и о торговле прочих состояний. 1824 Ноября 14. Дополнительное постановление. ПСЗРИ. СПб, 1830. Собрание 1. Т. XXXIX. №30115. С. 600.
26. О разборе шляхты в Западных губерниях и об устройстве сего рода людей. Именный [указ], данный Сенату. 1831. Октября 19. ПСЗРИ. СПб., 1832. Собрание 2. Т. VI. № 4869. С. 134-138.
27. Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / За заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. Київ-Чернівці: Книги-ХХІ, 2008. 1100 с.
28. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. – Ч. 2 / Упоряд.: І. О. Кресіна (керівник), В. Ф. Панібудьласка; За ред. В. Ф. Панібудьласки. Київ: Вища шк., 1997. 704 с.

Наукові видання, монографії, статті

29. Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. Т. 1. Киев. : Тип. Е. Я. Федоров, 1885. 351 с.
30. Баженов Л. В. Репресії царизму проти польського населення Правобережної України в 30-40-х рр. XIX ст. *Українське слов'янознавство*. 1972. № 6. С. 141–147.
31. Бармак М. В. Законодавче регулювання переходу шляхти Правобережної України у російське дворянство (кінець XVIII – перша

половина XIX ст.) *Наукові записки*: збірник. Київ : ІПіЕНД, 2005. С. 246-259. (Сер. “Політологія і етнологія”) : випуск 28. 385 с.

32. Бармак М. Легітимація та декласація шляхти Київської, Волинської та Подільської губерній наприкінці XVIII – на початку XIX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.* Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 1. Ч. 2. С. 10-16.
33. Бармак М. Шляхта Правобережної України: від інкорпорації до декласації (1793–1845) *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. [За заг. ред. проф. І. С. Зуляка]. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. Вип. 1. 255 с.
34. Бармак М. В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Тернопіль: Видавництво “Астон”, 2007. 512 с.
35. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793-1830 рр.: [пер. з фр. З. Борисик]. Львів : Кальварія, 2007. 296 с.
36. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак, ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863): [наук. ред. В. Шандра, Н. Яковенко; пер. з фр. З. Борисюк]. Київ : ІНТЕЛ, 1996. 415 с.
37. Брославський В. Становище польської шляхти на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.* Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. Вип. 1.С. 12-16.
38. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII - початок XX ст.). Львів : Світ, 1996. 446 с.
39. Геровська Х. До питання про декласацію шляхти у Подільській губернії *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки:* Зб. наук. праць за

матеріалами міжнародної наукової конференції (Хмельницький, 23-24 червня 1999). – Хмельницький: Поділля, 1999. 600 с.

40. Гордуновський О. М. Чисельність, етнічний та соціальний склад учасників процесу формування ринку збіжжя на Півдні України у XIX ст. Черкаси : Пономаренко, 2009. 96 с
41. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. : Київ :Yakaboo Publishing, 2022. 656 с.
42. Журавльов Д. В. Роль дворянства в суспільстві Слобідсько-української губернії відповідно до «Жалуваної грамоти дворянству» 1785 р. / Д. В. Журавльов, В. О. Солодкіна *Вісник НТУ* «ХІІІ». 2014. № 25. С. 38-44.
43. Заневский С. Источники по вхождению шляхты белорусско-украинских земель в состав российского дворянства. *Історична панорама*. 2009. Вип. 9. С. 123-130.
44. Заруба В. М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорізького у 1648-1782 рр. Дніпро: ПП «Ліра ЛТД», 2007. 380 с.
45. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. 752 с.
46. Етно-національні процеси в Україні: історія та сучасність / [О. Б. Бернштейн, Н. А.Зиневич, В. Т. Зінич та ін.] ; за ред В. І. Наулка. Київ : Гол. спеціалз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001. 424 с.
47. Илляшевич Л. В. Краткий очерк истории Харьковского дворянства. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2007. 216 с.
48. Имеретинский Н. К. Дворянство Волынской губернии. Житомир, 1867. –80 с.
49. Имеретинский Н. К. Дворянство Волынской губернии. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. Ч. CCLXXXVIII. СПб, 1893. Август. С. 322–357.

50. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. Львів: Вид-во Укр. катол. ун-ту, 2005. 360 с.
51. Каюк Д. Г. Нобілітація запорозької старшини наприкінці XVIII – початку XIX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: Тамдем-У, 1999. Вип. VIII. С. 259-264.
52. Когут З. Російський централізм і українська автономія: ліквідація Гетьманщини 1760-1830. Київ: Основи, 1996. 317 с.
53. Краснобой С. Вступ запорозької старшини на російську цивільну службу в кінці XVIII століття. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 1. Ч. 2. С. 7-10.
54. Кривошея В. Степанчук Ю. Українська козацька старшина: стан та перспективи досліджень. URL : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nzvdpu_ist/2007_12/sekcii/sekciya%204/ykrainska%20kozacka%20st arwuna.pdf (дата звернення 14.04.2026 р.)
55. Кривошея І. І. Демагнетеризація уманських маєтків магнатів Потоцьких (кінець XVIII – перша третина XIX ст.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Випуск VI. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. С. 56–69.
56. Лисенко С., Чернецький Є. Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Біла Церква: Видавництво ТОСК, 2002. 448 с.
57. Олененко А. Г. Азовська губернська канцелярія (1775–1784): історія установи та її документації. Київ, 2013. 304 с.
58. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформенний період: монографія. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. 631 с.

59. Павлюк В.В. Польська аристократія у суспільному житті Правобережної України після поділів речі посполитої. *Український історичний журнал* / гол. редактор В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. Київ: Вид-во "Вперед", 2010. Вип. 3 (492). С. 154-165
60. Пайпс Р. Россия при старом режиме. Кембридж, Массачусетс, 1980. 436 с.
61. Перковський А. Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. *Історичні джерела та їх використання*. Київ : Наукова думка, 1969. 447с.
62. Поліщук Ю. Шляхта Правобережної України як об'єкт етносоціальної політики російського царизму (кінець XVIII – середина XIX століття). *Збірник. Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*, 2006. 409 с. Серія "Політологія і етнологія". Вип. 29. С. 30-42.
63. Реєнт О. Українські землі після ліквідації Гетьманщини і поділів Польщі. *Історія України*. 2003. № 48. С. 8-10.
64. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. 340 с.
65. Романович-Славатинский А. Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права. СПб. : Типография министерства внутрених дел, 1870. 562 с.
66. Сарбей В. Г. Національне відродження України Київ : Видавничий дім "Альтернативи", 1999. 336 с.
67. Свербигуз В. Старосвітське панство. Варшава, 1999. 247 с.
68. Сидорук С.А. Декласація польської шляхти Правобережжя та її залучення до виконання рекрутської повинності. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана*

Огієнка: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. Т.21: На пошану професора О.М.Завальнюка. С. 346-353.

69. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) Київ: Києво-Могилян. акад.: Ін-т історії України НАН України, 2009. –447 с.
70. Сурєва Н. В. Повітові і губернські дворянські предводителі на Півдні України (остання чверть XVIII ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: Тандем-У, 1999. Вип. VII. С. 81–87.
71. Темко Г. Д. Третій Рим: імперія проти України. Історико-політичний нарис. Київ : Міжнародна агенція “BecZone”, 2004. 325 с.
72. Філінюк А.Г., Кузема О. Л. Зміни в політико-правовому статусі та управлінні міст і містечок правобережної України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету*: істеричці науки. Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2001. Т.5 (7). С. 221-229.
73. Філінюк А.Г. Міжнаціональні відносини в Правобережній Україні на межі XVIII-XIX ст. у контексті політичних і соціально-станових чинників. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка:* Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. Т.20: На пошану професора І.В. Рибака. С. 158-171.
74. Філінюк А. Г. Російська колонізаційна політика на Правобережній Україні на рубежі XVIII - XIX століть. *Історія України.* Маловідомі імена, події, факти: збірник статей, вип. 9. Київ: Рідний край, 1996. С. 43-564.
75. Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 728 с.

76. Шандра В.С. Формування бюрократії в Правобережній Україні (XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. Київ: «Дієз продукт», 2007. Вип. 2, (№473). С. 143-158.
77. Щербак Н. Процес русифікації Правобережної України у другій чверті XIX століття. *Наукові записки з української історії:* Збірник наукових статей. Вип. 19. Тернопіль: Астон, 2007. 536 с. С. 124-128.
78. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XIX століття): монографія. Київ : "Ризографіка", 2005. 616 с.

Автореферати, дисертації

79. Баженов Л. В. Восстание 1830-1831 гг. на Правобережной Украине: автореф. дис. на соискание научн. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.03 "Всеобщая история" Київ, 1973. 28 с.
80. Войтенко Ю. М. Еліта Правобережної України в російському імперському суспільстві: політико-соціальні виміри (1793–1832 рр.): автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: спец. 07.00.01 "Історія України". Переяслав-Хмельницький, 2008. 21 с.
81. Каюк Д. Г. Формування катеринославського та херсонського дворянства в 60-ті роки XVIII – на початку XIX століття : дис… канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2002. 243 с.
82. Кривошея І. І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII – початку XX ст. (За матеріалами Київської губернії) : дис. … канд. іст. наук Київ, 1997. 268 с.
83. Луценко М. В. Дворянство Слобожанщини наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. : дис. канд. істор. наук. Харків, 2013. 201 с.
84. Фицик Л.А. Виникнення та еволюція української козацької старшини Гетьманщини (1648-1782 рр.). Історіографія проблеми : автореф. дис…

канд. іст. наук: 07.00.06. Київ: Ін-т української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, 2007. 20 с.

85. Щербак Н. О. Особливості національної політики Російського уряду на Правобережній Україні наприкінці XVIII – початку XX ст.: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук: спеціальність 07.00.01 “Історія України”. Київ, 2006. 21 с.